

Nives MAJNARIĆ-PANDŽIĆ

UZ STOGODIŠNJICU POSTOJANJA I DJELOVANJA ODSJEKA I
ZAVODA ZA ARHEOLOGIJU NA FILOZOFSKOM FAKULTETU
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Pregledni članak
Article de revue
Primljeno:
Reçu: 1994.03.21.

Nives Majnarić-Pandžić
HR-41000 Zagreb, Hrvatska,
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta,
I. Lučića 3

Eheu fugaces, Postume, Postume
Labuntur anni .....

zapisao je sjetno u jednoj odi Horacije (HOR. Carm. 2.14,1-2), i takva se tuga zaista odnosi na prolaženje pojedinačnih života, često i na nestanak čitavih epoha. Žal za prošlim i poznatim, nelagoda pred budućim i nepoznatim, izrečena ili prešućena, imanentna je svima. Pa, ipak, ima prilika da se neko proteklo razdoblje doživi samo sa zadovoljstvom i radošću. Prilikom naše današnje proslave upravo se tako osjećamo, prolaženje vremena reminisciramo sa zadovoljstvom obilježavajući skromno sto godina neprekinutog rada na stvaranju generacija arheologa, neprekinute brige za arheološka istraživanja i za razvoj arheološke teorije i prakse u Hrvatskoj.

Uoči naše proslave neki su se na našem Fakultetu pitali: "Zar nismo 1978. proslavili stogodišnjicu nastave povijesti umjetnosti i arheologije na Zagrebačkom sveučilištu? Čemu sada ovo?!!" Istina je međutim da, iako su u spomen-knjižici (Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 7, 1981) tada bili objavljeni i životopisi arheologa J. Brunšmida i V.

Hoffillera, spomenuta se proslava zapravo nije bavila arheologijom, ni u uvodnim tekstovima ni u pojedinim predavanjima. Doista, o samostalnom studiju arheologije, neovisnom o studiju povijesti umjetnosti i daleko širem od klasične arheologije, koja se do tada predavala uz povijest umjetnosti, može se govoriti tek od 1893, kada je studij zasnovan, odnosno 1896, kada je stvarno započeo. Arheologija se doduše i dalje studirala u kombinaciji s poviješću umjetnosti, klasičnom filologijom ili poviješću, ali se jasno koncipiran studij arheologije od 1896. stalno dopunjavao i širio. Ukratko ću rezimirati neke od bitnih tema kojima su se naši predšasnici bavili i navesti one koje razvija sadašnji Odsjek, odnosno Zavod. Sve te teme, prisutne na studiju arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, i nekadašnje i sadašnje, oblikovale su stručno i znanstveno studente arheologije.

Dobro poznata činjenica personalne unije našeg ordinarija s ravnateljskim mjestom Arheološkog odjela Narodnog muzeja, poslije Arheološkog muzeja u Zagrebu, ostavila je bitnog i vrlo pozitivnoga traga u nastavi. Trajala je 55 godina s osobama Brunšmid i Hoffillera, a s prof. Rendićem još petnaest godina dulje. Zato se i ne može odvajati ono što su Brunšmid i Hoffiller radili kao muzealci, a što kao profesori - u njima je sve dakako bilo stalno nazočno, a svaki njihov rad za muzej, na terenu, u znanstvenim objavama, sve je to naravno proživljalo nastavu, bilo njezin sastavni dio i oblikovalo nove naraštaje arheologa.

I Brunšmid i Hoffiller su djelovali na to da je prvih pola stoljeća nastave arheologije na našem Fakultetu bilo obilježeno naglašenim bavljenjem epigrafijom i numizmatikom. Brunšmidovo slavno djelo "Inscripfen und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens" djelomično je nastalo upravo kao bečka disertacija potrebna za njegovu profesuru u Zagrebu na novoosnovanom studiju arheologije!. Isto su tako i "Kameni spomenici ...." i "Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije I", koji su u više nastavaka izlazili u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva na prijelazu stoljeća, nastali na bogatom muzejskom fundusu, pripadali muzejskim studijama, ali su dakako bili obilato korišteni u nastavi. Hoffiller je nastavljao Brunšmidove stručne i znanstvene interese, a D. Rendić-Miočević bio je sljedeća karika u tom dugom i neprekinutom djelovanju tijekom desetljeća koje je bitno označilo vrhunске domete zagrebačke nastave arheologije.

No, Brunšmid je vrlo brzo započeo i s predavanjima iz prapovijesne i srednjovjekovne arheologije. 1895. započeo je istraživanja japodskih nalazišta, kopao je u Vrepcu, pa u Kompolju i sve ubrzo objavljivao; u Kompolju je otkrio blizu 500 grobova, a kako je već ranije Ljubić u Popisu .... objavio nalaze iz Prozora, to je sasvim sigurno da su predavanja iz prapovijesne arheologije, uz osnovne informacije o europskim istraživanjima sadržavala i podatke o nalazima iz Hrvatske. Isto je tako rano u našem stoljeću počeo predavati sredovječne starine, posebno slavenske i starohrvatske, a njegova su se izlaganja oslanjala i na istraživanja u Bijelom Brdu i Svinjarevcima te na značajnom fundusu nalaza iz vremena seobe naroda iz međuriječja Save, Dunava i Drave.

Brunšmida možemo smatrati utemeljiteljem arheologije kao znanstvene discipline u Hrvatskoj te organizatorom sustavnih arheoloških rekognosciranja terena na razini uobičajenoj u to vrijeme. Mreža muzejskih povjerenika izvršno je funkcionirala i njome su bili pokriveni svi hrvatski krajevi, uključujući i Srijem iz kojega Arheološki muzej u Zagrebu posjeduje vrlo bogate arheološke nalaze. Na taj se način ujedno suzbijalo i pogubno djelovanje trgovaca starinama.

Hoffiller je nastavio s predavanjima iz epigrafije i numizmatike, ali ih je obogatio i saznanjima iz rimskog obrta i ratne tehnike, što je posvjedočeno njegovim objavama rimskih brončanih posuda iz Siska i opreme rimskog vojnika u vrijeme Carstva. Sve su to bile teme tada vrlo popularne u Europi i osobito u Panoniji. Hoffillerovo sudjelovanje u međunarodnim znanstvenim publikacijama - Korpusu latinskih natpisa i Korpusu vaza, unijelo je hrvatska nalazišta i našu arheologiju općenito u europske stručne krugove. U Hoffillerovo je vrijeme došlo do internacionalizacije hrvatskog arheološkog prostora: mađarski, austrijski i njemački stručnjaci i znanstvenici radili su u našim muzejima i naša je građa ulazila u međunarodne sinteze (prvenstveno u *Dissertationes panonicae* i *Archaeologia hungarica*, a među stranim stručnjacima spominjemo I. Hunyady, A. Radnotia, I. Kovrig, L. Mártona, I. Sellye i F. Holstea). 1938. je R.R. Schmidt s Univerziteta u Tübingenu izveo velika sustavna iskopavanja na Vučedolu i u cjelini otkopao vučedolski Gradac, što je bio posve znanstveni projekt, neovisan o političkim zbivanjima, proveden prije osnivanja NDH! 1942. i 1943. Schmidt je iskopavao na Sarvašu. U oba su iskopavanja sudjelovali naši studenti i mladi stručnjaci i doživjeli tako prva iskopavanja na velikim površinama provođena modernim metodama i uz izvršno dokumentiranje. Spominjem Mirka Šepera, Ivana Marovića i Antona Bauera.

Mirku Šeperu, kojega su ratna zbivanja i hrvatske političke neprilike možda i najjače zahvatili, pripalo je da kao ravnatelj AMZ objavi veliku Schmidtovu monografiju *Die Burg Vučedol* 1945. godine. Inače je on od 1943. do 1945. predavao arheologiju, i kako se u svojim objavama bavio sa sve tri arheologije (prapoviješću, antikom i srednjim vijekom), to je sigurno našlo odraza i u njegovoj kratkotrajnoj nastavi na Odsjeku za arheologiju.

Završetak rata vratio je Hoffillera, nakon prisilne odsutnosti u vrijeme rata, na katedru, ali tada već teško bolestan trebao je nužno i hitno suradnike; i zaista je u ranim pedesetim godinama Odsjek bitno unaprijeđen u stručnom, kadrovskom i znanstvenom smislu. Prvi je od mladih snaga stigao B. Gabričević sa zadaćom da predaje antičku arheologiju, posebno rimsku epigrafiju i rimske provincijalne spomenike u Iliriku. Kako je 1952. doktorirao u Zagrebu s mitraičkim spomenicima, sigurno je sve to znanstveno bavljenje ostavilo traga u nastavi.

Josip Korošec stigao je na Odsjek 1953. kao gostujući profesor i predavao prapovijest i slavensku arheologiju. S njim je započelo razdoblje plodne suradnje između ljubljanskog i zagrebačkog Filozofskog fakulteta koje traje do danas. Korošec, obrazovan u Pragu, imao je iza sebe već nekoliko godina rada u Bosni, izvršne veze s makedonskim

arheolozima te velika sistematska iskopavanja na Ptujском gradu. U to je vrijeme bio najugledniji prapovjesničar na području južnoslavenskih zemalja, pa je vodio i znanstveno napredovanje mnogih kasnije vodećih prapovjesničara. Njegov boravak u Zagrebu, svega dvije godine, otvorio je svakako zagrebačkim slušateljima njegovih predavanja nove vidike.

S dolaskom Z. Vinskog na Odsjek 1954. utemeljen je u stvari sustavni studij srednjovjekovne arheologije na Filozofskom fakultetu. Kako su pedesete godine bile ujedno vrlo aktivne istraživačke godine Z. Vinskog, to se odražavalo i u nastavi: dijapozitivi s njegovih terena (Mrsunjski lug, Vukovar-Lijeva Bara, Sv. Petar ludbreški itd.) te s njegovih brojnih predavanja u nas i u inozemstvu, njegovi rezultati rada na znanstvenim sintezama koje su upravo tada nastajale ili bile u pripremi, sudjelovanje studenata u iskopavanjima, sve je to bitno obogatilo nastavu srednjovjekovne arheologije i odgojilo praktički s v e stručnjake za srednjovjekovnu arheologiju koji danas djeluju u Hrvatskoj. Z. Vinski je predavao, ispitivao na diplomskim ispitima i vodio diplomske radnje sve do 1961, kada ga je na kratko zamijenio asistent E. Galić, a od 1966. do danas srednjovjekovnu arheologiju predaje i ispituje M. Šmalcelj.

Iako je već 1948. arheologija na Filozofskom fakultetu izdvojena kao jednopredmetni studij, tek je 1954. dolaskom D. Rendić-Miočevića studij dobio čvrstu koncepciju po kojoj se u stvari studira sve do danas. S profesorom Rendićem nastavile su se dobre tradicije zagrebačke arheološke škole, s interesom za epigrafiju i numizmatiku, ali su uvedena i sustavna predavanja iz provincijalne i starokršćanske arheologije, ove posljednje kao posebno drage znanstvene i nastavne profesorove teme. Dolaskom M. Zaninovića 1957. počela se odvajati Katedra za klasičnu arheologiju.

1954. nastupio je kao asistent na Katedri za prehistorijsku arheologiju S. Dimitrijević. Studenti su tada počeli sustavno usvajati opća i detaljna znanja o neolitiku i bakrenom dobu, živo se zanimati za probleme Vinče, Starčeva i Vučedola, za stratigrafsku i tipološku metodu, diviti se crtačkom umijeću svog nastavnika; na arheološkim terenima (Sopot, Otok, Borinci, Bapska, Vučedol itd.) počelo se očitavati komplicirane profile višeslojnih nalazišta i konkretno shvaćati da svaki keramički ulomak može u Dimitrijevićevom oku i crtežu postati značajni dokument davno nestalog razdoblja. Dok su raniji nastavnici, poput Brunšmida, svoje crtačko umijeće ostavljali uglavnom u muzejskim inventarima, izvješćima i publikacijama, uz Dimitrijevića su svi zainteresirani mogli promatrati nastanak njegovih među studentima znamenitih tabli tipova, namijenjenih njegovim objavama. Likovno daroviti studenti mogli su vrlo mnogo naučiti i dobiti detaljna uputstva za vlastiti rad. Nije slučaj da su prilično brojni Dimitrijevićevi studenti danas vrlo aktivni istraživači neolitika i eneolitika u kontinentalnoj Hrvatskoj i da je pet dizertacija u novije vrijeme izrađeno upravo na tim temama, a da su dvije od njih objavljene u edicijama Odsjeka. Dimitrijević je dobro zamišljenim iskopavanjima manjeg opsega, s vrlo malo novčanih sredstava ipak uspio uspostaviti dotada posve nepoznati osnovni pregled prapovijesnih kultura u sjevernoj Hrvatskoj. Na sreću sve je svoje rezultate stigao ili objaviti ili za objavu prirediti prije svoje prerane smrti.

Katedra za prapovijesnu arheologiju bitno se popunila 1958. dolaskom gostujućeg profesora iz Ljubljane, Francè Starèta. Zagrebački su studenti prvi puta slušali o studijima u Merhartovom marburškom seminaru, i to iz prve ruke, dobivali sustavni uvid u tipološko-kronološku metodu metalodobnih razdoblja, doživljavali arheološka istraživanja kao detektivsku avanturu. Specifičnim predavačkim postupkom pri kojemu su svi bitni tipovi za neku kulturu ili razdoblje nastajali u sjajnim crtežima na ploči pod slikarskom Starètovom rukom, razvijao se u studentima novi pristup arheološkoj građi. Starè je u nekoliko semestara (ukupno 4) gostovanja u Zagrebu utro put stvaranju nove katedre za protohistorijsku arheologiju i tako je Odsjek u kasnim pedesetim i ranim šezdesetim godinama bio dobro ekipiran za nastavu prapovijesti: V. Miroslavljević je predavao paleolitik, mezolitik i rani neolitik Jadrana i bliskog mu zaleđa, Dimitrijević neolitik i eneolitik na širokom europskom prostoru, a Starè brončano i željezno doba. Nakon smrti sva tri nastavnika ostale su ipak dobro utrte staze kojima se i danas nastavlja, ali nažalost u za arheološka istraživanja sve lošijim uvjetima. Prapoviješću se danas na Odsjeku bavi, uključujući i najmlađe sile - mlade istraživače na znanstvenom projektu, ukupno 5 stručnjaka.

Smještaj Odsjeka za arheologiju u zgradi Arheološkog muzeja na Zrinjevcu (od 1946. do 1961.) vrlo je povoljno djelovao na odvijanje studija arheologije. Muzejske zbirke, izložene u stalnoj postavi i u nekoć studentima pristupačnim depoima, bogata muzejska biblioteka (uglavnom komplementarna onoj u Odsjeku), živi kontakt s muzejskim stručnjacima, sve je to bilo nenadomjestivo! Preseljenjem 1961. u novu fakultetsku zgradu, iako se tada mnogo dobilo i na prostoru i u opremi i kadrovskom smislu, prekinula se bliska veza s muzejem i taj se gubitak i danas osjeća.

Katedre za klasičnu, provincijalnu i starokršćansku arheologiju te za epigrafiju i numizmatiku koje je koncipirao i program im izradio D. Rendić-Miočević, funkcioniraju na isti način i dalje upotpunjujući se mlađim snagama - s ukupno njih četiri.

Katedra za rani srednji vijek i nacionalnu arheologiju fundirana je programski u vrijeme kada je na njoj predavao Z. Vinski. U posljednjih četvrt stoljeća nastavu i ispite na toj katedri izvodi M. Šmalcelj uz rukovođenje M. Preloga, a poslije njegove smrti M. Zaninovića. Danas na katedri djeluju dva nastavnika.

U okviru projekata prijavljenih pri Ministarstvu za znanost Republike Hrvatske rade svi članovi Odsjeka i Zavoda, a surađuju i stručnjaci i znanstvenici iz ostalih arheoloških ustanova. Prapovijesna je arheologija razrađena u istraživačkim projektima od paleolitika do vremena romanizacije, sve za područje kontinentalne Hrvatske. Dugogodišnja istraživanja prof. Rendića u Danilu otkrila su prostrani i povijesno slojevit arheološki kompleks. Oko njega su i zamišljeni prvi znanstveni istraživački projekti koji su se nekoć realizirali u Institutu za povijest umjetnosti i arheologiju, a kasnije u samostalnom Arheološkom institutu. Danas se ta proširena tematika i dalje radi u Zaninovićevom projektu, koji obuhvaća i jadransko i kontinentalno područje Hrvatske, a suradnici prof. Rendića i Zaninovića i dalje nastavljaju rad na epigrafici i numizmatici. U kontinentalnoj Hrvatskoj

radi se na ranoj antici sjeverozapadne Hrvatske te na kompleksnim lokalitetima kao što je Topusko; na pomolu je i sustavno istraživanje antičke Siscije. U posljednjih 25 godina provodi se i sustavno istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u kontinentalnoj Hrvatskoj. Izvodi ih M. Šmalcelj u okviru znanstvenog projekta, ali i u zaštiti i suradnji s lokalnim muzejima. Tako su otkrivena ključna nalazišta za spoznavanje avaroslavenske simbioze u međuriječju Save, Dunava i Drave (Privlaka, Otok i Jankovci), kao i značajna nalazišta starohrvatskog razdoblja u Lici (Sv. Marko u Podumu, Kosinj), a upravo se u najnovije vrijeme vrše opsežna iskopavanja na zagrebačkom Gradecu, gdje je otkrivena izvrsno sačuvana srednjovjekovna drvena fortifikacija, uz druge značajne nalaze iz gradečkih prapovijesnih naselja.

Osim nastavnih obaveza i vođenja znanstvenog usavršavanja mlađeg kadra u Hrvatskoj (magistranata i doktoranata) na Filozofskom fakultetu djeluje i Arheološki zavod koji radi na znanstvenim istraživačkim projektima. Sada su na Zavodu u tijeku ili pri završetku tri projekta, a članovi Odsjeka i Zavoda surađuju i na dva projekta kojima su voditelji povjesničari. M. Zaninović vodi dva projekta s više suradnika: "Rana antika naše obale - naselja i gospodarstvo" i "Hvar - arheologija mediteranskog predjela". N. Majnarić-Pandžić vodi sa 7 suradnika projekt "Prapovijesno naselje u kontinentalnoj Hrvatskoj s infrastrukturom", P. Selem "Antičke kultne pojave na hrvatskom prostoru", a B. Kuntić-Makvić projekt "Arheološka istraživanja u Topuskom".

Uz sve članove Odsjeka uključeni su u zavodske projekte i mnogi suradnici iz drugih arheoloških ustanova u Hrvatskoj.

Nalazimo se na pragu velikih promjena, upravo su stupili na snagu novi Zakon o visokim učilištima i Zakon o znanstvenoistraživačkoj djelatnosti. Već je iz prvog upoznavanja s duhom novih zakona vidljivo da će se naša struka morati otvoriti širokoj suradnji kako unutar Hrvatske, tako i sa znanstvenicima europskih zemalja i SAD. U ovom času obilježenom ograničenjem materijalnih sredstava, kada već par godina ne možemo dobavljati stručnu literaturu, ići na studijska putovanja, pa čak i raditi u našim muzejima, jer su svi arheološki nalazi sklonjeni i nepristupačni, a dakako niti izvoditi ili s perspektivom planirati sustavna znanstvena istraživanja, osjećamo se doista zatečeni. Stoga nam upravo svijest o stogodišnjem neprekinutom radu, koji je naravno imao uz razdoblja uspona i značajnih uspjeha i razdoblje stagnacije i pada, daje nadu i moralnu snagu za vjeru da će hrvatska arheologija prebroditi sadašnje teškoće i s vremenom se uključiti u europsku stručnu i znanstvenu sredinu.

POPIS LITERATURE

Izbor literature odnosi se isključivo na tekst predavanja, pojašnjava pojedine navode i nikako ne pretendira na potpunost.

- Batović Š. O 60. obljetnici rođenja Stojana Dimitrijevića, *Obavijesti HADa* XXI/1, 1989.
Brunšmid J. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VHAD* 3/1898, 4/1899-1900, 5/1901.
Brunšmid J. Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji I-IV, *VHAD* 1/1895; V, *VHAD* 2/1896-1897; VI-XL, *VHAD* 3/1898-VHAD 13/1913-1914.
Brunšmid J. Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, *Abhandlungen des Archäologisch-epigraphischen Seminars der Univ. Wien* 1898.
Brunšmid J. Hrvatske sredovječne starine, *VHAD* 7, 1903-1904.
Brunšmid J. Kameni spomenici Hrvatskog narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD* 7/1903-1904; 8/1906-1907; 10/1908-1909; 11/1910-1911; 12/1912.
Brunšmid J. Starine ranijega srednjega vijeka iz Hrvatske i Slavonije, *VHAD* 8, 1905.
Dimitrijević S. Sjeverna zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Sarajevo 1979.
Dimitrijević S. Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Sarajevo 1979.
Dimitrijević S. Josip Brunšmid, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 7, Zagreb 1981.
Gabričević B. Antička Issa, Urbs, Split 1958.
Gabričević B. Iconographie de Mithra Tauroctone dans la province romaine de Dalmatie, *Arch. Jug.* 1, Beograd 1954.
Hoffiller V. *Corpus Inscriptionum Latinorum*, Bd. XI, III
Hoffiller V. (Saria B.) Antike Inschriften aus Jugoslawien I, Zagreb 1938.
Hoffiller V. *Corpus Vasorum antiquorum*, Yougoslavie 1, Paris 1933; Belgrade 1938.
Hoffiller V. Oprema rimskog vojnika u prvo carsko doba, *VHAD* 11/1910; 12/1910-1911.
Hunyady I. Die Kelten im Karpatenbecken I, II, *Diss. Pann.* Budapest 1942, 1944.
Korošec J. Staroslovansko grobišče na Ptujskem gradu, Ljubljana 1950.
Korošec J. Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, Ljubljana 1951.
Korošec J. Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952.
Kovrig I. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, *Diss. Pann.* II, 4, Budapest 1937.
Ljubić Š. Popis Arheologičkog odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, I/1, II/1, Zagreb 1889, 1890.
Márton L. Die Frühlatènezeit in Ungarn, *Arch. Hung.* 11, Budapest 1933.
Rádnóti A. Die römische Bronzegefäße von Pannonien, *Diss. Pann.* II, 6, Budapest 1938.
Rendić-Miočević D. Josip Brunšmid, *Corolla memoriae I. Brunšmid dicata*, Vinkovci 1979.
Rendić-Miočević D. Viktor Hoffiller, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 7, Zagreb 1981.
Rendić-Miočević D. Iliri i antički svijet, ilirološke studije, Split 1989.
Schmidt R.R. Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.
Šeper M. Prapoviestne glinene figurice, Zagreb 1944.
Šeper M. Neolitičko naselje na Komadinu, *Arheološki vestnik* 3, Ljubljana 1952.
Vejvoda V.-Mirmik I. Bibliografija radova Josipa Brunšmida, *Corolla memoriae I. Brunšmid dicata*, Vinkovci 1979.
Vinski Z. Zikadenschmuck aus Jugoslawien, *Jb. RGZM* 4, Mainz 1957.

- Vinski Z. Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, Situla 2, Ljubljana 1957.
- Vinski Z. Zu den Funden des 6. und 7. Jahrhunderts in Jugoslawien, Opuscula archaeologica 3, 1958.
- Vinski Z. O oružju ranoga brončanog doba u Jugoslaviji, Vjesnik AMZ 2, 1961.
- Zaninović M. Duje Rendić-Miočević - in memoriam, Opuscula archaeologica 16, 1992.
- Zaninović M. Antička arheologija u Hrvatskoj, Opuscula archaeologica 11-12, 1987.

Strj 2 34 1896.

Veleoslavni rektorate!

Novo imenovani su javni i zvanice Dui profesori
arheologije na ovom fakultetu gosp. dr. Josip Brunšmid
sindik oglašio je za tekuci listui reumatizava predavanja:

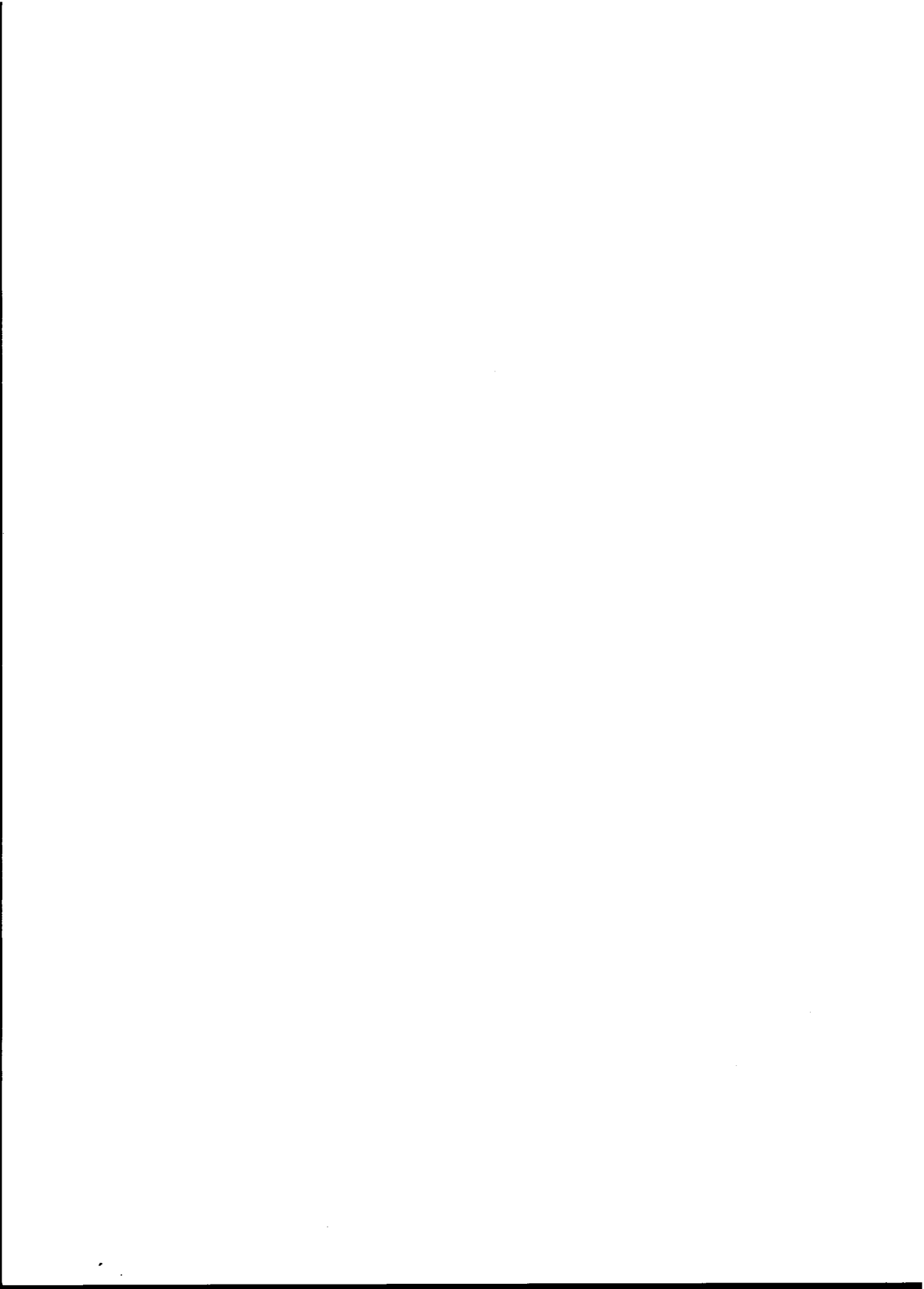
1. Poviest grčke plastike, 4 ure na tjednu;
2. Vježbe u citanju latinskih napisa, 2 ure na tjednu.

Ho se veleoslavnomu rektoratu doznarija staviti uz sa,
molba, da dade na urid i su suvicitelstvaj Kvesturi.

U Zagrebu, dne 18. lipnja 1896.

J. Brunšmid
s g. dekan.

J. Brunšmid najavljuje kolegije za 1896. g.

Nenad CAMBI

KLASIČNA ARHEOLOGIJA U PROVINCiji

Pregledni članak
Article de revue
Priljeno:
Reçu: 1994.03.21.

Nenad Cambi
HR-57000 Zadar, Hrvatska,
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta,
Petra Krešimira IV. 2

Klasična je arheologija jezgra razvitka arheologije kao znanosti iz koje su tijekom prošlog i ovoga stoljeća proistekle sve ostale njene grane i discipline. To bijaše tzv. winckelmannska arheologija, dakle arheologija shvaćena kao povijest umjetnosti antike u kojoj skulptura ima privilegiran položaj¹. Valja istaći da se koncept winckelmannske arheologije mijenjao i da je proživio nekoliko faza, da joj se pristupalo s različitih stajališta.² Naziv winckelmannska arheologija, iako ne baš pogodan, ponekad se još uvijek upotrebljava.

Na mnogim sveučilištima i institutima diljem svijeta klasična se arheologija proučava na "klasičan" način, neobogaćena novim sadržajima. Ipak mnoge su katedre napustile nastavu i proučavanje samo "winckelmannske" arheologije. Promjene se zapravo sastoje u tome što su se stari sadržaji obogatili novim. Sve se dublje zadire u specijalnosti, nova tematska i geografska područja. Nastoje se utvrditi i recepcije jedne kulture, stila ili perioda u perifernim krajevima antičkog svijeta. Ulazi se u materije koje se ranije nisu proučavale. Tako se na primjer na mnogim njemačkim sveučilištima istražuje i predaje portret, bilo grčki, bilo rimski. Iako je prvi dugo bio u centru istraživačkog zanimanja, u posljednjim desetljećima prvi je znatno zapostavljen u odnosu na drugi, što se ponovno pokušava ispraviti.³ Osim portreta omiljene teme kolegija su nadgrobni spomenici, arhe, stele, sarkofazi itd. Profesori uglavnom predavaju one materije za koje se smatraju

ekspertima. Tako su predavanja rezultat znanstvenoga istraživanja, neopterećena elementarnim znanjima. Izgleda kao da često profesorska izlaganja rezultiraju novim knjigama ili pak manjim studijama. Međutim, to je posljedica međusobnog duboko isprepletenog odnosa istraživanja i nastave. Prema tome, klasična arheologija više nije samo proučavanje grčke plastike i slikarstva (osobito vaznog). U klasičnu su arheologiju unišila i proučavanja sitnog, pa čak i neumjetničkog obrta, a ono što je za nas najvažnije periferne kulture i umjetnosti. O tome će još biti niže riječi.

Gore spomenute tendencije neodlučno su se počele uvlačiti krajem prošlog stoljeća. U Njemačkoj su tako C. Robert i Fr. Matz stariji, a zatim G. Rodenwaldt započeli i unaprijedili istraživanja sarkofaga,⁴ a Fr. Matz mlađi sarkofaga⁵ i egejskih civilizacija.⁶ Ranije istraživače (razmjerno malobrojne) rimskih sarkofaga slijedi danas čitava serija učenika i drugih: B. Andreae, H. Gabelmann, N. Himelmann, V.M. Strocka, H. Sichtermann, H. Wiegartz, G. Koch i mnogi drugi, osobito mlađi.⁷ S druge strane rijetke pokušaje u rimskom portretu u 19. st. počeli su intenzivnije slijediti O. Brendel⁸ B. Schweitzer⁹ pred II Svjetski rat M. Wegner,¹⁰ W. H. Gross,¹¹ a nastavili K. Fittschen i P. Zanker¹² te mnogobrojni drugi i istraživači i učenici i suradnici.¹³ Ta istraživanja znatno su razmakla zavjese koje su skrivale pogled u dubinu antičke civilizacije. Danas mnogi drže da je rimski portret *Schwerpunkt* njemačke klasične arheologije. Ako je danas tako, sutra će možda neka druga tematika, biti u žarištu interesa, ali svakako izvan stroge zacrtane winckelmannske arheologije.

Međutim, valja ipak priznati da još uvijek, što je držim pohvalno, ima sveučilišta, profesora i istraživača koji uporno razotkrivaju probleme oko Fidije, Polikleta i dr.¹⁴ te Are Pacis, Koloseuma, slavoluka i reljefa.¹⁵ Dakako, pri tome se traže i učinkovitiji metodološki pristupi.

U jednoj maloj kulturnoj sredini kakva je naša teško je, naravno, ulaziti u pojedinačne i detaljističke probleme, a osobito tražiti "rupe" koje postoje na širem planu klasične arheologije. U nas treba ostati na našim problemima, onima koji se tiču naših krajeva. U nastavi pak valja ipak ostati na općim klasičnim starinama, jer su i ranije, a pogotovo nakon "šugarice" znanja o njima na nezavidnoj razini. Studentima su nužna temeljna znanja na razini podataka. Treba insistirati na osnovama razvitka antičke civilizacije, upozoriti na najvažnije umjetnike, karakteristike umjetnosti pojedinih perioda, umjetničkih individualnosti i osnovama kronologije, polazeći, dakako, od suvremene senzibilnosti za vrednovanje umjetničkog djela. Polazište moraju biti noviji priručnici, a valja odbaciti one koji su, kao na primjer Ducatijeva "Arte classica", bili zastarjeli već kad su napisani.¹⁶ Autor se, naime, nakon Fr. Wickhoffa¹⁷ i A. Riegela¹⁸ držao još tzv. filološke arheologije.¹⁹ Pri izboru, na žalost, ograničenje je dostupna, a ne i najbolja literatura. Slabo poznavanje stranih jezika također je negativni čimbenik, jer unatoč mnoštva izvrsnih suvremenih djela, valja nuditi prevedene knjige koje su najčešće birane za prevođenje po čudnim kriterijima, a da stvar bude još nepovoljnija prijevodi su uglavnom na srpskom.²⁰ Hrvatskih prijevoda je izuzetno malo.

Nastava klasične arheologije u studiju arheologije bila bi nepotrebna i sterilna kad se znanja ne bi mogla primijeniti i u našim perifernim krajevima antičkog svijeta. U predavanjima, a još više u radovima bavio sam se problemom antičke umjetnosti u provincijama. Tu se, čini mi se, gube granice što dijele klasičnu i provincijalnu arheologiju, osobito kad se klasična arheologija shvati malo šire i suvremenije. Iznio bih neke primjere, samo sa željom da dokumentiram takvo mišljenje.

Kad osnutkom Isse počinje u Dalmaciji primjena grčkih sistema organizacije gradskih prostora, kad se otpočinje primjenjivati ortogonalna mreža saobraćajnica, zoniranje gradskih zdanja, kad se javlja upotreba megalitskih blokova za gradske fortifikacije, nužno je poznavanje paralela u Grčkoj i Italiji, a također i teoretskih rasprava arhitekata, urbanista i filozofa.²¹ Issa je nastala na temelju takvih iskustava, ali i novih ostvarenja proizašlih iz lokalnih promišljanja, datosti terena (kosina, položaj grada okrenut prema jugu, insolacija i refleks mora).²² Kako su impostirali grad i kako postigli urbani sklad, pokazat će samo komparativne studije sličnih urbanih struktura na području grčkog svijeta. Krenuvši tim putem naći će se valjani odgovori na postavljena pitanja i nepoznanice.

Megalitske zidine javljaju se na europskom kopnu još od prethistorije, a osobito od mikenske civilizacije,²³ ali se takav način utvrđivanja javlja i kroz sljedećih tisućpetstotina godina, istina znatno manje, ali dovoljno da posvuda takve zidine dočekaju rimsku dominaciju.²⁴ Jedno je od pitanja da li su i u kojoj mjeri isejske zidine utjecale na razvitak takvih fortifikacija na ilirskim gradinama. S druge strane, otvaraju se pitanja u svezi s utjecajem grčke gradogradnje na ilirsku (na primjer na Ošanićima ili nekom drugom heleniziranom ilirskom naselju)²⁵ i obrnuto u svezi ilirskih iskustava i eventualnog utjecaja na urbanizam grčkih kolonija na Jadranu.²⁶ Na ta se pitanja može odgovoriti ne samo aktivnim istraživačkim zahvatima na terenu, nego i solidnim poznavanjem grčke urbanistike, što znači komparativnom metodom. Najbolje je kad se terenska istraživanja kombiniraju s kabinetskim.

Ovdje bih upozorio i na to da su grčki nadgrobni spomenici lokalna derivacija luksuznijih forma iz matične zemlje.²⁷ Brončana glava božice iz Isse, praksitelijanske orijentacije i modelacije i oblicima lica i pojedinosti fizionomije kao i modnih detalja (kosa i diadem), bliska je stilski i formalno versajskoj Dijani.²⁸ Kako proučavati te spomenike ako se ne pozna dobro helenistička skulptura?

Poznati reljef Kairosa iz Trogira upućuje koliko je naša znanost vezana za utvrđene povijesne okvire kad su u pitanju opredjeljenja i kronologija djela. Kriva pretpostavka da reljef neizostavno potječe iz Trogira bila je ograničavajući čimbenik, jer nije dozvoljavala spuštanje datacije bliže Lizipu i njegovim neposrednim epigonima. Ta pretpostavka navela je na kasni helenizam, na doba nakon što je nastao Tragurij.²⁹ Tek kad se otvorila mogućnost za pretpostavku da je reljef donesen u Trogir u srednjem vijeku, tada se moglo prići smjelijem stilskom valoriziranju djela. Bez takve mogućnosti čak se i sam ne bih usudio reljef datirati u postliziipovsko razdoblje.³⁰ Time se otvorio još jedan problem o kojem se malo vodilo računa u našoj arheološkoj praksi, a to je da su neke umjetnine, ako

nisu otkrivene u arheološkom kontekstu, mogle potjecati iz nekog drugog kraja antičkog svijeta i da su u nas stigle putem kolekcionarstva. Očito da ljudi i u nas nisu bili imuni na takve sklonosti. To se osobito odnosi na velike kolekcije, poput zbirke Danieli-Pelegrini, a i druge.³¹ Opreznost prigodom određivanja podrijetla umjetnina i drugih starina i u dalmatinskim gradovima, gdje se već u doba renesanse razvila sakupljačka djelatnost i ljubav prema antici. Takve umjetnine ne moraju neizostavno potjecati iz Dalmacije.

Još bliže relacije središta s periferijom ostvaruju se u rimsko doba. Središte i periferija su približno u odnosu kao valovi kamenčića bačenoga u vodu kojemu se krugovi šire od mjesta upada i što su dalje slabije da bi se sasvim umirili. Predmeti eksporta mogu se, međutim, naći i izvan rimske civilizacije.

Već je prethodno kazano da se u okviru klasičnih proučavanja uklopio rimski nadgrobni spomenik. Po svuda u rimskom carstvu reproduciraju se forme kakve su stvorene u centrima produkcije. Inačice, doduše, nisu rijetke, ali su ipak prepoznatljive temeljne forme i stila, tako da se gotovo za svaki oblik može utvrditi podrijetlo, utjecaji, a ponekad čak i same radionice. I kod nadgrobnog spomenika nužan je pristup s pozicija klasične arheologije. Zar stela nije reducirana i na plohu svedena arhitektonska forma koja se *grosso modo* može smatrati fasadom naiskosa (mauzolej)? Stela se ne smije promatrati samo kao ploha s nabacanim arhitektonskim elementima koji se slažu poput sličica u tipološke sheme. Naprotiv, stelu je nužno strukturalno analizirati i utvrditi postojeću ili nepostojeću arhitektonsku logiku. Treba utvrditi i odstupanja od arhitekture, što ima svoje značenje, a često i kronološki uzrok.³²

Što tek onda reći za portrete pokojnika koji se nalaze na brojnim nadgrobnim spomenicima, čak i u najjudaljenijim i najbarbarskijim krajevima? Svi ti portreti imaju stilske i modne karakteristike kakve pokazuju i portreti u središtima carstva. Već sam raspravljao o tome i utvrdio da kod portreta gotovo nema retardacije.³³ Čini se da su portreti na novcima bili moćno sredstvo širenja umjetničkih i modnih tendencija. Čak i najsofisticiranija ženska frizura na novcu bila je jasno prikazana, tako da je bilo moguće jednostavno reproducirati. To je razlog što i na vrlo primitivnim stelama nalazimo frizure koje odgovaraju suvremenim ženskim carskim portretima.³⁴ U svakom slučaju kad se na nadgrobnim stelama pojavljuje portret, tada imamo pouzdan kronološki reper koji treba samo otčitati. Stoga, kad je riječ i o najrustičnijoj steli s portretom izranja *Schwerpunkt* suvremene klasične arheologije.

Tim riječima napustio bih portret koji nedvojbeno ima veze s rafiniranom umjetnošću. Upozorio bih samo na to da neki portreti s područja Hrvatske pripadaju među antologijske primjerke antičke umjetnosti uopće.³⁵

Kad je riječ o sarkofazima, osobito onim importiranim, a oni su veoma brojni, tada duboko zalazimo u područje klasične arheologije. Od tri velike grupe, tri velika radionička centra: Atena, Rim i Dokimeion (Mala Azija), na istočnom Jadranu najzastupljenija je grupa antičkih sarkofaga, posljednjih izdanaka velike grčke umjetnosti.³⁶ Reljefi na tim sarkofazima su nostalgični povratak starijim vremenima i ikonografskim temama. Ipak

tomu nije razlogom konzervativni neokus, nego su oni posljedica toga što im je klasika pružila pogodnu ikonografiju heroizacije pokojnika i pretpostavke o zagrobnom životu kao zasluži za vladanje kroz zemaljski život. Na tim reljefima klasika i helenizam imaju svoje stilske odjeke, ali ne nekritičke, jer je njihova pojava sukladna vremenu nastanka i stilski koherentna.

Međutim, valja spomenuti da među antičkim sarkofazima, ako i u svakoj radioničkoj produkciji, ima boljih i lošijih primjeraka. U Dalmaciji ima jednih i drugih, ali prevladavaju bolji. Za dokumentaciju gornje tvrdnje dovoljno je spomenuti dva primjerka. Prvi sarkofag s prikazom lova Budimpešta-Salona je jedinstveni primjerak nemitološkog lova u toj grupi.³⁷ Sjajnu kompoziciju odlikuje gusti splet konjanika, pješaka i životinja. Drugi, nedavno otkriveni sarkofag kline tipa s prikazom berbe erota na drugačiji način razrađuje temu, već poznatu na čuvenom sarkofagu iz San Lorenza u Rimu za koji se držalo da je jedinstven i rađen po zasebnoj narudžbi.³⁸ Ova dva sarkofaga s dionizijskim erotima pokazuju kreativnost radionica u razradi istog motiva, istog uzorka, približno u isto doba.

Rimska grupa sarkofaga slabije je zastupljena na Jadranu, ali ipak sačuvani primjerci pokazuju da su importirani i vrlo kvalitetni primjerci, kao što su na primjer fragmenti s prikazom gozbe pokojnika (*Totenmahl*). N. Himmelmann u svojoj uzornoj monografiji nije ih katalogizirao,³⁹ jer nije poznavao splitske ulomke. Siguran sam da bi bio zadovoljan da su mu bili pri ruci, jer su pripadali najkvalitetnijem primjerku iz severskog doba i jer iskazuju fazu razvitka kroz koju su prolazili takvi sarkofazi pri mutaciji ikonografskog predloška.⁴⁰

Maloazijska, dokimeionska grupa je najmanje brojna i, na žalost, najlošije sačuvana među importiranim sarkofazima na istočnoj obali Jadrana. Do sada nisu utvrđeni osobito kvalitetni primjerci.⁴¹ Očito je da su putovi te grupe sarkofaga imali druge pravce, a da su na Jadran zalutali tek slučajno.

Moglo bi se nizati još brojne primjerke raznih vrsta i tipova skulpture, a da arhitekturu i druge umjetničke predmete uopće ne navodimo. I u tom slučaju stigli bismo do istih rezultata i samo još temeljitije potkrijepili tezu da je klasična arheologija prisutna i u provinciji i da je primjenjiva i na rustičnim lokalnim spomenicima koji imaju iole nekakve umjetničke ambicije.

Kad je to tako, a što bismo onda rekli za ono što direktno ulazi u winckelmannsku arheologiju, kao što je Polikletov Wesmacott dječak, Lizipov umorni Heraklo, Skopasov Heraklo iz Sikiona i druge rimske kopije grčkih originala.⁴² Te kopije znatno doprinose kritici kopija (*Kopienkritik*),⁴³ a isto tako doprinose i rekonstrukciji nekih originala (Heraklo iz Sikiona).⁴⁴ Kopija grčkih originala ipak nema osobito mnogo u našim krajevima.

Nužnost temeljitog poznavanja klasične umjetnosti reflektira se na još jednoj razini. Zar bi se moglo proučavati bilo kakav klasicizam bez utvrđivanja morfološkog i tipološkog odnosa s klasičnom antikom. Takva istraživanja su u nas tek u povojima. Neki slovenski povjesničari umjetnosti baveći se proučavanjima skulpture našeg srednjeg vijeka pokušavali uspostaviti odnose s klasičnom antikom, ali bez pravih paralela i pravih odgovora.⁴⁵

Držim da sam jedan takav pionirski posao obavio proučavajući Bičevanje Kristovo Jurja Matejeva u splitskoj katedrali.⁴⁶ Glava lijevog egzekutora nastala je pod utjecajem 1. tipa Trajanova portreta, a na pseudo jurjevskom reljefu istog sadržaja u hvarskoj katedrali glava istog izvršitelja kazne ima drugu inspiraciju (Agrippa).⁴⁷ I za neke donatelovske reljefe koji su držani za Jurjeve predloške utvrdio sam ne samo da su drugačije inspiracije, nego i činjenicu da nisu služili Jurju kao uzorak. Neograničeno je polje takvih istraživanja, ali bez razvijenog senzibiliteta za antiku takva su istraživanja nezamisliva. Za sustavni pristup navedenim proučavanjima bila bi najbolja interdisciplinarna istraživanja.

Sve gore izrečeno jasno upućuje na nužnost solidnog poznavanja klasične arheologije. Ona, dakle, sigurno nije višak koji ničemu ne služi u jednoj provinciji, gdje bi se, navodno, moralo dati prednost provincijalnoj arheologiji. Minoriziranje klasične arheologije rezultiralo je, međutim, i jednim pomakom koji je svakako bio pozitivan, tako da je valoriziran niz materijala i predmeta koji su, iako naoko neugledni, ipak neobično važni.

Prema tome, bilo bi potrebno reformirati nastavu klasične arheologije na našim sveučilištima, ali isto tako klasičnu arheologiju reafirmirati u praksi. To je moguće osobito kad je profesorovo znanstveno područje odgovarajuća materija i kad može svoje slušače uputiti u metode znanstvenog rada. Na taj način u žarište istraživanja ulaze i istraživanja materijala i problema koji su se zapostavljali i o kojima se malo zna. Praktična korist od toga je što se tako prilazi sveobuhvatnoj spoznaji prošlosti.

U svezi gornjih navoda držim da je čak i naziv provincijalna arheologija pogrešan. Takav predmet u nastavi arheologije nigdje ne postoji, osim ako se ne misli na studij pod nazivom *archeologia delle provincie romane*, studij koji je u Italiji ipak nešto drugo. Čak i terminološki provincijalan je pogrdan. Naprotiv, onaj talijanski sadrži arheologiju (klasičnu) i njenu recepciju u provincijama. To je, dakle, proširenje umjetnosti središta u manje civilizirane sredine, ali temeljni sadržaj je isti.

Uvidjevši da na dodiplomskom studiju nije produktivno predavati klasičnu arheologiju provincija zbog nedovoljnog predznanja studenata, to činim na poslijediplomskim studijama. Time, dakako, produbljujem i vlastite spoznaje i testiram recepciju. Očito je da su znanstvena istraživanja i predavanje znanja usko povezani i da se zajednički postižu vrijedniji rezultati.

POPIS KRATICA

AA	Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
ÖJh	Österreichische Jahreshefte, Wien

BILJEŠKE

- 1 Glavno Winckelmannovo djelo je *Geschichte der Kunst des Altertums*, Dresden 1764. Djelo je zamišljeno kao povijest umjetnosti antike, kao razvitak stila, što bijaše revolucionarno u odnosu na ranija antikvarna, sasvim neplodna i statična istraživanja. Winckelmann je definirao bit umjetnosti, ali nije zalazio u kompleks problematike koja se vezuje uz društvo, materijal, tehniku itd.
- 2 Usp. vrlo dobar priručnik razvitka istraživanja klasične arheologije (povijesti umjetnosti antike) Bianchi Bandinelli, *Introduzione all' archeologia*, Bari 1976.
- 3 Fittschen, 1988, VII.
- 5 Vrlo detaljnu povijest istraživanja sarkofaga usp. Koch & Sichtermann 1982, 6 i d, osobito 13
- 6 O Fr. Matzu i njegovom radu na *Corpus der antiken Sarkophagreliefs* usp. Koch & Sichtermann 1982, 17
- 6 Fr. Matz je napisao cijelu seriju radova na tu temu. Matz 1950, 179-308; Matz 1956; Matz 1962 itd. Dugo godina je vodio i *Corpus der minoischen Siegel*.
- 7 O razvitku istraživanja sarkofaga u posljednje vrijeme usp. Koch & Sichtermann 1982, 18 i d.
- 8 Brendel 1931.
- 9 Schweitzer 1948.
- 10 M. Wegner potiče ediciju *Das römische Herrscherbild*. Njegova prva knjiga nosi naslov *Herrscherbildnisse in der antoninischer Zeit Das römische Herrscherbild 2*, Bd 4, Berlin 1939.
- 11 Gross 1940.
- 12 Brojni su njihovi radovi, ali po monumentalnosti i metodološkom pristupu posebno mjesto ima njihov zajednički katalog portreta u Kapitolinskom muzeju. Usp. Fittschen & Zanker, 1983-1985.
- 13 Brojni su istraživači portreta. Samo bih spomenuo nekoliko imena: G. Daltrop, H. Wrede, G. Lahusen, M. Bergmann, K. Stemmer, D. Salzmann, D. Boschung, D. Hertel itd.
- 14 Brojne su studije o grčkoj plastici u novije doba. Usp. Robertson 1975; Fuchs 1983; D Boardman 1988; Boardman 1985; Fuchs & Floren 1987. Iako su Nijemci već objavili drugo izdanje o grčkoj plastici iz pera drugih autora meni se osobno još uvijek vrlo sviđa djelo G. Lippold, *Die griechische Plastik, Handbuch der Archäologie*, München 1950. Ovdje je, dakako, dan samo jedan vrlo uzak izbor. U zadnje doba se odbacuje pristup kakav su uzeli Buschor 1936. i 1958 ili Lullies 1956. u kojima se isključuju rimske kopije, a uzimaju samo grčki originali koji su nam stigli bez rimskog posredstva. Drži se, naime, da nije moguće shvatiti sve grčke težnje bez kopija, jer se time sužuje osnova za istraživanje.
- 15 Ovdje bih samo spomenuo nekoliko publikacija kojima se najčešće osobno koristim Brendel 1978 (ima i kasnijih izdanja); Boethius 1978 (ima ranijih i kasnijih izdanja); Kraus 1969; Andreae 1973; Zanker 1987; Bianchi Bandinelli 1976b (sec. ed. ital.); Bianchi Bandinelli 1976c (sec. ed. ital.); Mc Donald 1982. i 1986. (sec. ed.).
- 16 Prvo izdanje je iz 1927. Posljednje je izišlo 1966.
- 17 Wickhoff 1895.
- 18 Riegl 1896; Riegel 1901. (luksuznije izdanje 1927).
- 19 Mišljenje o P. Ducatiju usp. Bianchi Bandinelli 1976, 1928.
- 20 Usp. inače dosta dobre priručnike: Rađanje evropske civilizacije, Beograd 1969; Chamoux 1967; Grimal 1968; Schefold 1973; Webster 1970; Kähler 1970; Cunliffe 1082.

- 21 O tim problemima usp. Suić 1976, 285 i d.
- 22 Gabričević, 1966, 147 i d.
- 23 O prethistorijskoj megalitskoj tehnici usp. Daniel 1962; o toj tehnici u Grčkoj Winter 1971, 80 i d; 132 i d.
- 24 O kronologiji ilirskih megalitskih zidina usp. Faber 1976, 230. Na tim se problemima nužno mora još mnogo raditi.
- 25 O tome na Ošanićima Cambi 1992-1993, 43 i d., osobito bilj. 41.
- 26 Nema dvojbe da je prisutan utjecaj ilirskih elemenata u oblikovanju naselja u Trogiru i Stobreču. O tome usp. Gabričević 1966, 155 i d., Babić 1984, 45.
- 27 Usp. Nikolanci 1961-62, 64 i d., sl. 3, 1-6; 4, 7c-11.
- 28 Ta glava nije dosada temeljitije obrađena. Ona je tu i tamo, reproducirana, ali ne i proučena. Po obliku kose i punđe, diademu, detaljima lica ona je slična glavi spomenute čuvene statue. Tu statuu usp. Bieber 1967. 63, sl. 201.
- 29 Abramić 1928-29; Abramić 1930.
- 30 Cambi 1980-81; Cambi 1988.
- 31 O toj zbirci pisalo se u nekoliko navrata u zadnje doba. Usp. Cambi 1990; Kolega 1989; *Antike Porträts aus Jugoslawien*, Frankfurt am Main 1988, 220 i d. U tim radovima usp. i raniju literaturu.
- 32 O tome usp. Mansuelli 1956; Mansuelli 1966; Mansuelli 1963; Mansuelli 1967. Neke njemačke studije drže se više klasičnih tipoloških podjela upozoravajući da se razni dijelovi spomenika razvijaju nezavisno i da nemaju strogu strukturu logiku. Usp. Gabelmann 1972; Gabelmann 1977. Tragom koji je započeo H. Gabelmann još upornije ide Pful 1989, 30 i d. O tektonici dalmatinskih stela usp. Rinaldi Tufi 1971; Cambi 1988-89.
- 33 Usp. Cambi 1988-89, 46 i d.
- 34 Tipični primjeri su stele s otoka Šolte i Drvenika, usp. Cambi 1990b, sl. 1 i 2.
- 35 Cambi 1991., 48 i 182, kat. 17; 51, 182, kat. 20; 107 i 188, kat. 95; 110 i d, 188, kat. 96 i mnogi drugi.
- 36 O tim sarkofazima usp. Cambi 1988.
- 37 Sarkofag Budimpešta-Split, Split 1992.
- 38 Cambi 1993, tab. 29-33.
- 39 Himmelmann 1973, 47 i d.
- 40 O tome salonitanskom primjerku usp. Cambi 1977, 450, br. 5, sl. 126 i 127.
- 41 Wiegartz 1965, 48, 138, kat. na str. 162 te Ferrari 1966, 66 i tab. 2, 5. Od svih maloazijskih sarkofaga vjerojatno je najkvalitetniji jedan neobjavljeni fragment na kojem se očuvao dio tijela erota što sjedi na kline.
- 42 Cambi 1983-84; Cambi 1985.
- 43 Već je davno istaknuta nužnost opsežnog proučavanja kopija prigodom vrednovanja grčke plastike. Proučavajući takve kopije pokazalo se nužnim također i utvrđivanja međusobnih odnosa i vjernosti originalu. Usp. Furtwängler 1896, 527 ili nešto kasnije Lippold 1923. Pred dvadesetak godina to isto ponovno ističe Zanker 1974., XV i d.
- 44 Cambi 1985, 422 i d.
- 45 O tim radovima usp. Cambi 1992, bilj. 18 i 19.
- 46 Cambi 1992, 459 i d.
- 47 Cambi 1992, 470 i d.

POPIS LITERATURE

- Abramić 1928-29 M. Abramić, "Novi reljef božanstva Kairos iz Trogira", *VAHD* 50, 1928-29, 1 id.
- Abramić 1930 M. Abramić "Ein neues Kairos Relief", *ÖJh* 26, 1930, 1 id.
- Andreae 1973 B. Andreae, *Römische Kunst*, Wiesbaden 1973.
- Babić 1984 I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.
- Bianchi Bandinelli 1976 R. Bianchi Bandinelli, *Introduzione all'archeologia*, Bari 1976.
- Bianchi Bandinelli 1976b R. Bianchi Bandinelli, *Roma. L'arte romana nel centro del potere*, Milano 1976.
- Bianchi Bandinelli 1976c R. Bianchi Bandinelli, *Roma. La fine dell'arte antica*, Milano 1976.
- Bieber 1967 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1967 (rev. sec. print.)
- Boardman 1988 J. Boardman, *Greek Sculpture, The Archaic Period, a Handbook*, London 1988.
- Boardman 1985 J. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical Period*, London 1985.
- Boethius 1978 A. Boethius, *Etruscan and Early Roman Architecture*, Hammondsworth 1978.
- Brendel 1931 O. Brendel, *Ikongraphie des Kaisers Augustus*, Nürnberg 1931.
- Brendel 1978 O. Brendel, *Etruscan Art*, Hammondsworth 1978.
- Buschor 1936 i 1958 E. Buschor, *Die Plastik der Griechen*, Berlin 1936. i 1958.
- Cambi 1977 N. Cambi, "Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien", *Sarkophag Symposion II*, AA 1977, 450
- Cambi 1980-81 N. Cambi, "Kairos", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio društvenih znanosti* 9, 1980-81, 7 id.
- Cambi 1983-84 N. Cambi, "Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 21, *Razdio društvenih znanosti* 10, 1983-84, 29 id.
- Cambi 1985 N. Cambi, "Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju", *Zbornik Kačić* 17, 1985, 418 id.
- Cambi 1988 N. Cambi, "The Relief of Kairos from Trogir (Dalmatia)", *Praktika tou XII Diethnous Sinedriou Klasikes arhaiologias*, Athena 4-10 Septembriou 1983, tom G, Athena 1988, 37 id.
- Cambi 1988b N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split 1988.
- Cambi 1988-89 N. Cambi, "Suvremeno i zakašnjelo prikazivanje stilskih modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28, *Razdio povijesnih znanosti* 15, 1988-89, 33 id.
- Cambi 1990 N. Cambi, "Collezione Danieli-Pellegrini (Zara-Padova) e i monumenti antichi della Dalmazia a Venezia", *Rivista di archeologia*, Supplementi 7, Congresso Internazionale "Venezia e l'Archeologia. Un importante capitolo nella storia del gusto dell'antico nella cultura artistica veneziana", Venezia 25-29 maggio 1988, Venezia 1990, 100 id.
- Cambi 1990b N. Cambi, "Nadgrobnne stele s portretima podrijetlom s otoka Šolte i Drvenika", *VAMZ* 3. ser. 23, 1990, 111 id.
- Cambi 1991 N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.
- Cambi 1992 N. Cambi, O uzoru za glavu lijevog egzekutora u motivu bičevanja na sarkofagu Sv. Staša u splitskoj katedrali" *Prijatelj zbornik I*, Split 1992.
- Cambi 1992-1993 N. Cambi, "Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja u Ošanićima", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31, *Razdio povijesnih znanosti* 19, 1992-93, 43 id.